

KİŞİLERARASI İLETİŞİM SÜRECİNDE EMPATİNİN ÖNEMİ: KIRGIZİSTAN ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Doç. Dr. Tuncer ÖZDİL

Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
tozdil1@hotmail.com

Öğr. Gör. Dr. Kadir YOĞURTÇU

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu
kadiryogurtcu@hotmail.com

Öz

Anlam ve değer üreten bir varlık olarak insan, içinde yaşadığı dünyayı ve etrafındaki gerçeklikleri, yarattığı bu anlam ve değerler üzerinden algılar. Bu algılama sürecinin en önemli faktörlerinden biri olan eğitim; bir anlam ve değer yaratma aracı olarak bireyin kendi kendisinin ve sosyal çevresinin bilincine vardığı bir süreçtir. Birey bu süreçte, benliğini ve sosyal evrenini şekillendirmektedir. Dolayısıyla eğitim olgusu, tek başına belli bir mesleki formasyonun kazandırılmasından daha fazlasını ifade etmekte; bireyselliğin inşa edildiği, toplumsal meselelere duyarlılığın arttığı, dünyaya bakış açısının genişlediği, tolerans ve hoşgörünün geliőtđi, empati eğiliminin şekillendiği bir ortam ve süreç olarak değerlendirilmektedir. Nitekim etkili ve sağlıklı bir iletişimin en temel ilkelerinden biri empatidir. Başkasını doğru anlama ve algılama yetisine işaret eden empati, kişilerarası iletişim sürecinde karşılaşılan pek çok sorunun da merkezinde yer almaktadır. Bu çalışmada da Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te bulunan Üniversite öğrencilerinin empati düzeylerinin ölçülmesi hedeflenmektedir. Araştırmanın örneklemini, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi, Orta Asya Amerikan Üniversitesi, Kırgız Milli Üniversitesi ve Kırgız-Rus Slavyan Üniversitesi öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmadan elde edilen veriler çok değişkenli istatistiksel tekniklerle analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kırgızistan, eğitim, kişilerarası iletişim, empati.

IMPORTANCE OF EMPATHY IN INTERPERSONAL COMMUNICATION PROCESS: THE IN THE CASE OF UNIVERSITY STUDENTS IN KYRGYZSTAN

Abstract

A human, as a being who produces a meaning and value, perceives a world and realities around through the lenses of these meaning and values. And education as one of the most important factor in this perception is a process where a human is aware of his/her consciousness on the individual and social environment. In short, the individual shapes his/her identity and social system in this process. Therefore, the phenomenon of education is considered to be more than just a professional formation; it is a process where the individuality is architected; sensitivity on social issues is increased; world perspectives are extended; the sense of tolerance, mutual understanding and empathy is the formed and developed. As a matter of fact, one of the most basic principles of effective and best-balanced communication is empathy. The empathy that directs to the ability to understand and perceive someone else is at the heart of many problems encountered in the interpersonal communication process. This study aims to measure the empathy level of university students in Bishkek, Kyrgyzstan. The research sample includes the students from Kyrgyz-Turkish Manas University, American University in Central Asia, Kyrgyz National University and Kyrgyz-Russian Slavic University. The data obtained from the study are to be analyzed with multivariate statistical techniques.

Keywords: Kyrgyzstan, education, interpersonal communication, empathy.

Giriş

Sosyal süreçlerin hem öznesi hem de nesnesi konumundaki birey, etkileşimlerine yön verirken kendini ve başkalarını anlama eğilimindedir. Bu eğilimi analitik bir mantıkla açıklamada, özellikle psikoloji, sosyal psikoloji ve kişilerarası iletişim gibi çalışma alanları yol göstericidir. Kişilerarası iletişim ile sosyal psikolojinin kesişme noktasında birey, çevresini saran toplumsal ve kültürel yapının organik bir parçası olarak değerlendirilmektedir.

Kişilerarası iletişim süreci, hem bireyin kendi benliğinin çeşitli izdüşümlerini hem de bireyin başkalarıyla karşılaşmalarından doğan etkileşimlerinin bir uzantısını içermektedir. Bu bağlamda kişilerarası iletişim, kişinin kendisiyle sağlıklı iletişim kurabilme yetkinliğiyle başlar. Kişinin 'iç iletişim' (*intra personal communication*) sürecindeki yetkinliği, öncelikle bireyin psikik durumuna (*situation intrapsychic*) karşılık gelen 'kaygı bozukluğu' (*anxiety disorder*) ve 'kaygısal huzursuzluk' (*anxious restlessness*) yaşamama durumuna göndermede bulunur (Beck, Emery & Greenberg 1985; Pinel, 2000). Nitekim farklılaşan algıları ve düşünme biçimleri ile bireyler, kendilerini yansıtan etkileşimler inşa ederler. Bu etkileşimler bireylerin birbirlerine ilişkin algıları üzerine temellenir. Bu algılamının oluşmasında ise öncelikle ilk izlenimler etkili olur. 'İzlenim oluşturma' (*impression formation*), bireyin kişisel özelliklerini (*self-concept*) bir bütün halinde örgütleyerek çevresini nitelendirme sürecidir ve bu süreçte başkalarıyla ilgili izlenimler 'kişilik özelliği' boyutuna gelinceye kadar devam eder (Kağıtçıbaşı, 1999:217-222). 'İzlenim oluşturma' süreci, bireyin gözlemlerinden ve bilişsel kodlarından hareketle oluşturulan bir dizi veri ve enformasyona dayanmaktadır (Bilgin, 2000: 163-165; Solomon&Theiss, 2013: 98-99; DeVito, 2013: 66-67). Bireyin karşısındakine ilişkin topladığı bu ham enformasyonların işlenmesi sonucunda da detaylı fikir kümeleri oluşturulmaktadır.

Başkalarına ilişkin oluşturulan bu fikir kümeleri, bireylerin sosyal etkileşimlerini öngörmelerini ve denetlemelerini sağlar. Bu süreçte iletişim akışı iki boyutlu bir özellik gösterir; birey bu süreçte hem dinleyici hem de konuşmacı konumundadır. Dolayısıyla kişilerarası iletişim, çift yönlü etkileşimsel bir süreç görünümündedir (DeVito,2013:18-22). Bu döngüsel süreç içerisinde kurulan iletişimin içeriği ve ilişkiyel yapısı, bireylerin çatışmalı ya da çatışmasız iletişim kurabilmelerinde belirleyici olur. Tartışma, anlaşma, anlama ya da yanlış anlama gibi sonuçlar, kişilerarası iletişimin etkili ve sağlıklı sürdürülebilirliğine dair ipuçları sunar (Wood,2016:33). Bu aşamada, iletişimin etkili ve sağlıklı sürdürülebilmesi için açıklık, duyarlılık, empati gibi olumsal eğilimler önem kazanır.

Empati, diğerini 'başkası' olarak anlamaya ve onun potansiyelini öngörmeye yönelik çaba harcamaktır (Lemaine, 1959:156-157). Bu bağlamda empati, kendini diğerinin yerine koyabilme yetisidir. Bu yeti, bireyin kendini merkeze aldığı bir dünyadan diğerine bakması

yerine, kendine mesafe koyarak diğerinin bakış açısına yerleşmesini gerektirmektedir. Bu gereklilik insanın içinde bulunduğu toplumsal dünyayı kendi 'ego durumları'ndan görece uzaklaşarak anlamasına zemin hazırlar. Bu bağlamda empati, kişilerarası iletişim sürecinde bireyin kendini konumlandığı rolün dışında düşünebilme eğilimine işaret etmektedir.

Kişilerarası iletişimde empati eğiliminin oluşumunda ve güçlenmesinde pek çok faktör iç içedir. Bu süreçte özgüven, özsaygı gibi 'benlik durumları' kadar aile, sosyal çevre, kültür ve eğitim sürecinin belirleyici olduğunu gösteren geniş bir araştırma yelpazesi mevcuttur (Rogers, 1983; Caputo, 1994; Nichols,2004; Davis, 2005; Batson, 2009; Cooper, 2011; Decety& Ickes, 2011; Atkins, 2014).

Bu çalışmada da benlik durumlarının ve eğitim ortamlarının empatiyi belirleyen faktörler olduğu öngörüsünden hareketle, Kırgızistan'ın Başkenti Bişkek'te bulunan üniversite öğrencilerinin empati eğilimlerinin ölçülmesi amaçlanmaktadır.

Kuramsal Çerçeve

Alman Fenomenoloji ekolünden bir grup araştırmacının (Lipps, Litts, Prandtl, Scheler) bir sanat eserini yorumlamak üzere kullandığı "*Einfihlung*" (*feeling into*) ya da "*Einfihlen*" terimi ilk defa Edward Titchener tarafından İngilizceye "*empathy*" olarak aktarılmıştır (Maucorps, 1960:426; Stueber, 2006:6). Sonraki dönemlerde Theodore Lipps (1851-1914) bu kavramı, sosyal bilimlerle ilişkilendirerek kullanmıştır (Bierhoff, 2002:107-108). Sosyal psikoloji literatüründe, ilk kez Carl Rogers'ın, psikolojik danışmanlık ve terapi ile ilgili çalışmalarında empati, bir uygulama terimi olarak literatürde yerini almıştır. Rogers (1970) tarafından geliştirilen yaklaşımlarda *empati* terimi; içsel olarak etkilenmiş, duygulanmış birinin durumunu ifade etmek için kullanılmıştır (Dökmen,2010:157) Rogers'a göre danışanın yapıcı bir kişilik geliştirmesi için terapistin tanımlanabilir ve ölçülebilir ardışık bir süreçten geçmesi gerekmektedir. Karşısındaki kişinin duygularını doğru anlama, olaylara onun perspektifinden bakma ve algılama, ancak bu süreç tamamlandığında gerçekleşecektir (Akt.Dökmen,1988:158-160). Nitekim daha sonraki dönemde yapılan çalışmalarda (Rogers & Kinget, 1976; Gladstein, 1983) empatinin; terapistin psikolojik danışma ve iyileştirme ilişkisi içinde, danışanın fenomenolojik dünyasına girerek onun duygularını ve düşüncelerini doğru olarak anlaması, onun hissettiklerini hissetmesi ve bu durumu ona iletmesi süreci olarak tanımlandığı görülmektedir (Akkoyun, 1987:65-66; Dökmen, 1988:157; 2010: 157). Empatik etkileşimin tanımlanmasında farklı görüşler ve yaklaşımlar olmakla birlikte Rogers'ın tanımı günümüzde de genel anlamda kabul görmektedir (Dökmen, 2010: 157).

Bireylerin olumlu ya da olumsuz deneyimlerini anlamak için kendinin farkında olma

yetisi olarak yapılan bu bağlamdaki empati tanımlaması, zamanla bireyin etkileşime girdiği bir başka bireyi, bilişsel ve duyuşsal boyutta anlama kapasitesini ve bunu eyleme dönüştürme becerisini vurgular. Bu aşamada empati kavramı, bir soyutlamayı değil, karşısındakine yardım etmeyi içerir. Bu olgudan hareket eden birçok araştırmacı, çalışmalarında insanların neden ‘egoist’ ya da ‘özgeci’ (*altruistic*) bir güdüyle hareket ettiklerini anlamaya çalışmışlardır (Dökmen:2010:168). Bilişsel gelişim sürecini anlamaya çalışan öncülerden Jean Piaget, ‘bireylerin kendileri ve çevreleri hakkında düşünmeyi öğrenme’ süreçlerini belirli aşamalara ayırır. Piaget, işlem-öncesi aşamadaki (2-7 yaş) düşünce ve davranışları açıklarken; ben-merkezci algıya dikkat çeker. Bu aşamada çocuk dünyayı yalnızca kendisinin bulunduğu konuma göre yorumlar ve başkalarının farklı açıdan bakabileceklerini kavrayamaz (Giddens, 2000:34-35). Bu aşamadaki gelişim sorunları, bireylerin hem kendi kendilerinin farkına varmalarına hem de başkalarının farkına varmalarına engel olur ve empatik eğilim ve beceriler gelişemez. Bu bireyler, kişilerarası iletişim sürecinde başkalarıyla olan etkileşimlerinde ötekinin bakış açısını ve kavrayışını anlayamayacağından bir dizi çatışma yaşarlar.

Bilişsel yaklaşıma zamanla ‘sosyal perspektif alma’ ve ‘ahlaki muhakeme’ (*social perspective taking and moral reasoning*) kategorileri de eklenmiştir. Bu ekseninde yapılan araştırmalarda ‘ahlaki muhakeme’ seviyesinin, sosyal yardım eğilimi ile yüksek oranda pozitif yönlü korelasyon gösterdiği bulgulanmıştır (Bierhoff, 2002:110).

İlgili literatürde, bilişsel gelişim sürecine yapılan atıfların yanı sıra bireyselliğin altını çizen yaklaşımlar da dikkat çekmektedir. Bu yaklaşımlar, empatinin ağırlıklı olarak bireyin yapısal özellikleriyle (*ID variables*) ilgili olduğu görüşünden hareketle; ‘kişisel hassasiyet’ (*personal distress*), ‘kendini açma’ (*self-disclosure*), ‘sosyal duyarlılık’ (*prosocial behaviour*) gibi temel kavramlara odaklanmıştır. Bu bağlamda Hogan (1969) geliştirmiş olduğu empati ölçeğinde ‘kendine güven’ (*social self-confidence*), ‘mizaç dengesi’ (*even temperedness*), ‘duyarlılık’ (*sensitivity*) ve ‘uydumcu olmama’ (*no nocorformity*) gibi dört faktör belirlemiştir (John ve diğ.,1983’ten akt. Dökmen, 1988:159). Bir başka araştırmada Davis (1983), kişilerarası iletişimde ‘kaygı’ (*anxiety*), ‘yalnızlık’ (*lonelyness*) ve ‘çekingenlik’ (*timidness*) gibi ‘kişilerarası işlevler’ (*interpersonal fonctions*), ‘benlik saygısı’ (*self-esteem*), ‘duygusallık’ (*emotionality*) ve ‘başkalarına yönelik duyarlılık’ (*sensitivity to other*) gibi bireyin yapısal özelliklerini temel alan bir ölçek geliştirmiştir (Dökmen, 1988: 159).

Temeli atan bu araştırmalara bütünsel bir şekilde bakıldığında, kişilerarası iletişim sürecinde empati eğiliminin, benliğin ‘bilişsel’ (*cognitive*), ‘duyuşsal’ (*emotional*) ve ‘davranışsal’ (*psychomotor / behavioural*) boyutları (Smith,2006:3-4; Hatfield, E., Rapson, R. L., & Le, 2009: 19) ile iç içe olduğunu görmek mümkündür.

Yöntem

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı Kırgızistan üniversite öğrencilerinin empatik eğilim düzeylerinin belirlenmesidir. Bu bağlamda 2011 yılında, Bişkek'teki üniversite öğrencilerinin öğretim düzeylerine göre yapılan empatik eğilim ve beceri araştırmasının (Özgül ve Yoğurtçu, 2011) tamamlayıcısı niteliğindedir. 2011 yılındaki araştırma sonuçları, üniversite 1.sınıf öğrencileri ile 4.sınıf öğrencileri arasındaki empati eğilim düzeylerinin anlamlı bir şekilde farklılaştığını ortaya koymuş ve eğitimin empati eğilimi üzerindeki etkisini göstermiştir. Bu araştırma kapsamında ise benlik algısı ve eğitim ortamı memnuniyetinin empati eğilimi ile ilişkisine odaklanılmıştır. Empatik eğilim düzeylerinin belirlenmesinde Üstün Dökmen tarafından geliştirilen (1988) 'Empatik Eğilim Ölçeği', araştırmanın yapıldığı anakütle özelliklerine göre uyarlanmıştır.

Araştırmanın Anakütlesi ve Örneklemi

Araştırmanın anakütlesini Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te yaşayan, örgün yükseköğrenim gören üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Kırgızistan'da 2015 yılı itibariyle 34'ü devlet, 18'i özel olmak üzere toplam 52 üniversite vardır. Bunlar içerisinde hem öğrenci sayısı hemde akademik etkinlik bakımından ön plana çıkan üniversitelerden Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgız Milli Üniversitesi, Kırgız-Rus Slavyan Üniversitesi ve Orta Asya Amerikan Üniversitesi ve öğrencileri seçilmiş ve toplam 444 öğrenci üzerinde anket çalışması yapılabilmektedir. Ulaşılan örneklemin anakütleyi temsil yeteneğiyle ilgili kuşku her zaman geçerli olmakla birlikte örnek hacminin istatistiksel testlerin güvenilir sonuç vermesi bakımından yeterli olduğu düşünülmektedir.

Araştırmada Kullanılan Anketin Geçerliliği ve Güvenilirliği

Ankette sorulan sorulara verilen cevapların güvenilirliğiyle ilgili olarak, anketin içsel tutarlılığını ölçebilmek için, likert ölçekli ve iki sonuçlu değişkenlerin içsel tutarlılığını tanımlamada yaygın olarak kullanılan 'Cronbach's Alpha' katsayısının hesaplanmasıyla anketin güvenilirliği araştırılmıştır. Anketteki görüş ve tutum bildiren 30 soru üzerinden hesaplanan 'Cronbach's Alpha' katsayısı 0,761 çıkmıştır. Katsayı bu haliyle oldukça yüksek derecede güvenilir ölçeğin kullanıldığını ve anketin içsel tutarlılığının sağlandığını ifade etmektedir. Güvenilirlik analizinde anket sonuçlarının toplanabilirlik varsayımının sağlanıp sağlanmadığı Tukey eklenebilirlik testi ve anket sorularına verilen cevapların homojen gruplar oluşturup oluşturmadığı iki yönlü varyans analiziyle araştırılmaktadır (Kalaycı, 2010:404). Burada da anket verileri için her iki test hesaplanmış ve 0,001'den küçük önem seviyelerinde ($f_{hesap}=99,638$, $p=0,000$ ve $T_{hesap}=31,032$, $p=0,000$) sıfır hipotez reddedilerek, toplanabilirlik varsayımının

sağlandığı ve sorulara verilen cevapların birbirine göre farklı olduğu bu yolla da hesaplanan güvenilirlik katsayısının istatistiksel olarak da geçerli ve güvenilir olduğu anlaşılmıştır.

Bulgular ve Tartışma

Katılımcıların Genel Özellikleri

Araştırmaya katılan öğrencilerin yaklaşık %62'si sosyal bilimler alanında eğitim almakta, %50'sini ise 3 ve 4. sınıf öğrencileri oluşturmaktadır. Öğrencilerin tamamı 16-24 yaş arası olup kız öğrencilerin oranı %68'dir. %51,8'inin uzun süreli yaşadığı yer başkent Bişkek olup, sadece %17,3'ü köy ve kırsalda yaşadığını belirtmiştir. %48'i ailesinin yanında, kalanlar yurttaki akrabalarıyla kalmaktadırlar. Yaklaşık yarısının geliri 15.000 somdan (220 USD) azdır. %78'i Kırgız, %22 diğer uyruklardandır. %60'ı kendilerini rahat ifade ettikleri iletişim dilinin Rusça olduğunu düşünmektedir. %94'ü en az bir yabancı dil bilmektedir. %58'nin 24 saat internet erişimi vardır. %45-47 oranında katılımcı haftada 4-5 saat internet kullanmakta ve TV izlemektedir. %43'ünde kablo TV vardır. %26 hiç gazete okumamakta, %30 hiç sinemaya gitmemekte, %67 hiç tiyatroya gitmemektedir.

Katılımcıların Empati Eğilimleri

Öğrencilerin empatik eğilimlerini bulgulamak üzere; kendilerini ve çevrelerini nasıl tanımladıklarıyla ilgili ifadeler verilmiş ve her bir ifadeye katılım derecelerine göre 1: önemsiz, hiç katılmıyorum, görüşümü ve beni tanımlamıyorum, yansıtmıyorum ve 10: tamamen katılıyorum, görüşümü ve beni tam olarak tanımlıyorum olacak şekilde önem derecelerine göre 1 ve 10 arasında puan vermeleri istenmiştir. Ayrıca kararsız seçeneği olan "5,5" ortalamaya göre anlamlı farklılıklar tek örneklem "t" testiyle araştırılmış ve empatiyi tanımlayan her bir unsura ilişkin önem seviyesi olasılıkları, ifadelerine verilen puanların ortalamaları ve bunlara ilişkin standart sapmalarla tablo 1 oluşturulmuştur.

7. ve 17. ifadeler dışında tüm empati ifadelerinde %4,04'ten küçük önem seviyelerinde anlamlı farklılıklar elde edilmiştir. "*Birisiyle tartışırken bazen dikkatim onun söylediklerinden çok vereceğim cevap üzerinde yoğunlaşır.*" (7.ifade) ve "*Okulda öğretmenlerimiz bizim her türlü sorunumuzla ilgilenirler, bize yol gösterirler.*" (17.ifade) ifadelerinde katılımcılar kararsız yönlü görüş belirtmişler, kalan tüm ifadelerde olumlu yönde anlamlı farklar elde edilmiştir. Buradan genel olarak grubun empati eğiliminin olumlu yönde yüksek olduğunu söyleyebiliriz (Tablo 1).

Katılım yönlü en yüksek üç ortalamalı ifade; "*Her nedenle olursa olsun sevdiğim iki arkadaşımın kavga etmesi, tartışması beni üzer*" (26.ifade; 8,1779), "*Okul arkadaşlarım arasında sevilen, saygı duyulan birisiyim*" (8.ifade; 8,1174), "*Haksız yere öğretmenlerim tarafından*

azarlanmak beni sinirlendirir” (28.ifade; 7,9617); katılmama yönlü en düşük ortalamalı üç ifade ise, “Genel olarak okulda sınırlı bir insanımdır” (14.ifade; 3,7860), “Sıklıkla kendimi yalnız hissederim” (2.ifade; 3,8536), “Duygu ve düşüncelerimi başkalarına iletmede güçlük çekerim” (6.ifade; 3,7860) ifadeleri olmuştur. Buradan genel olarak ankete katılan üniversite öğrencilerinin kendilerini başkalarının yerine koyabilen, özgüvenleri yüksek, kendi çevrelerinde saygın bir yere sahip, kendilerini rahatlıkla ifade edebilen bireyler oldukları anlaşılmaktadır (Tablo 1).

Tablo 1. Katılımcıların Empati İle İlgili Cevaplarının Ortalamaları ve Orta Değere (5,5) Göre Farklarının “t” Testi Sonuçları

	İfadeler	Ortalama	Standart Sapma	Gözlem Sayısı	Önem Seviyesi(p)
14.	Genel olarak okulda sınırlı bir insanımdır.	3,7860	3,01863	444	0,000
2.	Sıklıkla kendimi yalnız hissederim.	3,8536	2,96765	444	0,000
6.	Duygu ve düşüncelerimi başkalarına iletmede güçlük çekerim.	4,4944	3,28328	443	0,000
15.	Okul arkadaşlarımdan çoğu bencildir.	4,6329	3,00156	444	0,000
25.	Arkadaşlarımdan sınavlarda kopya çekmesine hep kızmışımdır.	4,6599	3,46203	444	0,000
10.	Arkadaşlarımdan ve öğretmenlerim beni tam olarak anlayamıyorlar.	4,8896	3,09430	444	0,000
7.	Birisiyle tartışırken bazen dikkatim onun söylediklerinden çok vereceğim cevap üzerinde yoğunlaşır.	5,2387	3,10926	444	0,077
17.	Okulda öğretmenlerimiz bizim her türlü sorunumuzla ilgilenirler, bize yol gösterirler.	5,7545	3,22527	444	0,097
21.	Okulumda okumaya başladıktan sonra ön yargılarımdan azaldığımı düşünüyorum.	5,8041	3,16797	444	0,044
22.	Sınavlarda kopya çekmenin haksız yolla bir şeyler elde etmek olduğunu düşünüyorum.	6,4977	3,45529	444	0,000
24.	Okulumuzda öğretmenlerimiz bizimle ilgili her türlü değerlendirmelerinde adildirler.	6,5878	3,24179	444	0,000
5.	Başkalarının sorunları beni kendi sorunlarımdan kadar ilgilendirir.	6,6869	2,77423	444	0,000
27.	Öğretmenlerimizin haklı olarak da olsa, bir arkadaşımı azarlaması beni de üzer.	6,7275	2,94572	444	0,000
16.	Okul arkadaşlarıma ve öğretmenlerime güvenirim.	6,7725	2,91258	444	0,000
18.	Okulda derslerde öğretmenlerimiz dersleri basitleştirerek çok rahat anlayacağımız şekilde anlatırlar.	6,8086	2,89107	444	0,000
20.	Okulumda kendimi daha serbest ve çeşitli olaylara karşı daha esnek hissediyorum.	7,3063	2,80532	444	0,000
11.	Girişken bir insanımdır.	7,3243	2,64758	444	0,000
29.	Her konuda genel olarak eleştiriye açık bir insanımdır.	7,4077	2,57931	444	0,000
9.	Genellikle arkadaşlarıma güvenirim.	7,4144	2,84979	444	0,000
1.	Çok sayıda dostum var.	7,4279	2,56944	444	0,000
4.	Bana dertlerini anlatanlar yanımdan rahatlamış olarak ayrılırlar.	7,4887	2,58968	444	0,000
3.	Sınıf arkadaşlarımla her zaman uyum içindeyimdir.	7,4955	2,67621	442	0,000
30.	Farklı kültürden arkadaşlarımdan yaptıkları davranışlarına hoşgörülle yaklaşırım.	7,5225	3,02464	444	0,000
12.	Okul arkadaşlarımdan bana genellikle dertlerini anlatırlar.	7,6014	2,67268	444	0,000
19.	Okulun fiziksel ortamı her zaman kendimi rahat hissetmemi sağlar.	7,6014	3,02676	444	0,000
23.	Ders seçimleri kendimi özgür hissetmemi sağlıyor.	7,7111	2,77718	443	0,000
13.	Genel olarak açık, şeffaf, rahat birisiyimdir.	7,7950	2,59116	444	0,000
28.	Haksız yere öğretmenlerim tarafından azarlanmak beni sinirlendirir.	7,9617	2,77295	444	0,000
8.	Okul arkadaşlarımdan arasında sevilen, saygı duyulan birisiyim.	8,1174	2,33307	443	0,000
26.	Her nedenle olursa olsun sevdiğim iki arkadaşımın kavga etmesi, tartışması beni üzer.	8,1779	2,63975	444	0,000

Üniversitelere Göre Empati Eğilimleri

Katılımcıların eğitim gördükleri üniversitelere göre empati eğilimleri ortalamaları arasındaki farklılıklar tek yönlü varyans analiziyle (Anova) araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlar tablo 2’de görülmektedir. “Sınıf arkadaşlarımla her zaman uyum içindeyimdir.” (3. ifade), “Birisıyla tartışırken bazen dikkatim onun söylediklerinden çok vereceğim cevap üzerinde yoğunlaşır.” (7. ifade), “Okul arkadaşlarım arasında sevilen, saygı duyulan birisiyim.” (8. ifade), “Genellikle arkadaşlarıma güvenirim.” (9. ifade), “Genel olarak açık, şeffaf, rahat birisiyimdir.” (13. ifade), “Okul arkadaşlarımla çoğu bencildir.” (15. ifade), “Okul arkadaşlarıma ve öğretmenlerime güvenirim” (16. ifade), “Her nedenle olursa olsun sevdiğim iki arkadaşımın kavga etmesi, tartışması beni üzer.” (26. ifade), “Öğretmenlerimizin haklı olarak da olsa, bir arkadaşımı azarlaması beni de üzer.” (27. ifade), “Haksız yere öğretmenlerim tarafından azarlanmak beni sinirlendirir.” (28. ifade), “Her konuda genel olarak eleştiriye açık bir insanımdır.” (29. ifade), ifadelerinde önem seviyesi olasılıkları 0,1867 ve üzerinde çıkmıştır. Dolayısıyla bu ifadelerde istatistiksel olarak üniversitelere göre anlamlı farklılık elde edilememiştir. Bununla birlikte kalan ifadelerde %8,64 önem seviyeli “Farklı kültürden arkadaşlarımla yaptıkları davranışlarına hoşgörüyü yaklaşıyorum.” (30. ifade) ifadesi dikkate alınmazsa, diğer görüşlerde %5,99’dan küçük önem seviyelerinde farklılık görülmüştür (Tablo 2). Buna göre öne çıkan farklılıklar kapsamında;

-Kırgız Milli Üniversitesi (KGNU) öğrencileri diğer üniversitelere göre daha çok sayıda dostlarının olduğunu düşünmelerine karşın, kendilerine gelip dertlerini anlatan arkadaşlarının yanlarından rahatlayarak ayrıldıkları fikrine daha az katılmaktadırlar.

-Kırgız-Rus Slavyan Üniversitesi (KRSU) öğrencileri, “Başkalarının sorunları beni kendi sorunlarım kadar ilgilendirir” (5. ifade) fikrine en düşük ortalamayla katılmaktadırlar. Ayrıca “Duygu ve düşüncelerini aktarmada güçlük çektikleri” (6. ifade) düşüncesine de diğer üniversite öğrencilerine göre daha düşük ortalamayla katılmamaktadırlar. Bu bulgular öğrencilerin kendilerini ifade etme sorunu yaşamadıklarını göstermektedir.

-Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi (KTMÜ) öğrencileri “Arkadaşlarım ve Öğretmenlerim beni tam olarak anlamıyorlar.” (10. ifade) fikrine en düşük ortalamayla katılmama yönlü görüş bildirirken, diğer üniversite öğrencileri bu yargıya kararsız yakın cevaplar vermişlerdir. Bu bulgu KTMÜ öğrencilerinin buldukları eğitim ortamında empatik bir etkileşim ağı içinde olduklarına işaret etmektedir. Bununla birlikte, KTMÜ öğrencilerinin, “Kopyanın haksızlık olduğu” (22. ifade) yönündeki ifadeleri diğer üniversite öğrencilerine göre daha yüksek ortalamalarda öne çıkmıştır.

-Orta Asya Amerikan Üniversitesi (AUCA) öğrencileri ise “Okul arkadaşlarının dertlerini anlattıkları” (12. ifade), “Öğretmenlerin dersleri rahat, anlaşılır anlattıkları” (18. ifade), “İyi bir rehber oldukları” (17. ifade), “Okulun fiziksel ortamının rahatlatıcı olduğu, esnek bir ortamda bulunduğu ve önyargılarının azaldığı” (20. ve 21. ifade), “Ders seçimlerinin kendilerini özgür hissettirdiği” (23. ifade), “Öğretmenlerinin adil davrandığı” (24. ifade) ve “Farklı kültürel davranışlara hoşgörüyle yaklaştıkları” (30. ifade) fikirlerine diğer öğrencilere göre daha yüksek ortalamalarla katılım yönlü görüş belirtmişlerdir.

Genel ortalamalar doğrultusunda, Üniversitesi öğrencilerinin yüksek empati eğilimine sahip oldukları, bununla birlikte üniversite ortamlarının farklı empati eğilimlerini pekiştirme yönünde belirleyici olabildiği görülmektedir.

Tablo 2. Okullara Göre Empati Eğilimleri Ortalamaları Arasındaki Farkların Varyans (Anova) Analizi Sonuçları

	Empatiyle İlgili İfadeler	Ortalamalar				Önem Sev.(p)
		KTMÜ	AUCA	KGNU	KRSU	
1.	Çok sayıda dostum var.	7,1145	7,3879	8,1569	7,1333	0,0090
2.	Sıklıkla kendimi yalnız hissedirim.	4,5361	3,6897	3,4804	2,9167	0,0007
3.	Sınıf arkadaşlarımla her zaman uyum içindeyimdir.	7,4458	7,7544	7,6373	6,9	0,2234
4.	Bana dertlerini anlatanlar yanımdan rahatlamış olarak ayrılırlar.	7,6265	7,7931	6,8235	7,65	0,0283
5.	Başkalarının sorunları beni kendi sorunlarım kadar ilgilendirir.	7,0723	6,2414	7,3627	5,3333	0,0000
6.	Duygu ve düşüncelerimi başkalarına iletmekte güçlük çekerim.	4,8735	3,9304	4,8824	3,8667	0,0259
7.	Birisiyle tartışırken bazen dikkatim onun söylediklerinden çok vereceğim cevap üzerinde yoğunlaşır.	5,2771	5,3966	5,4412	4,4833	0,2314
8.	Okul arkadaşlarım arasında sevilen, saygı duyulan birisiyim.	8,0783	7,8435	8,3431	8,3667	0,3525
9.	Genellikle arkadaşlarıma güvenirim.	7,2048	7,6034	7,5098	7,4667	0,6738
10.	Arkadaşlarım ve öğretmenlerim beni tam olarak anlayamıyorlar.	4,3855	5,0603	5,2843	5,2833	0,0599
11.	Girişken bir insanımdır.	6,9759	7,5172	7,4706	7,6667	0,1867
12.	Okul arkadaşlarım bana genellikle dertlerini anlatırlar.	7,2048	8,1121	7,5392	7,8167	0,0390
13.	Genel olarak açık, şeffaf, rahat birisiyimdir.	7,994	7,4397	7,8529	7,8333	0,3592
14.	Genel olarak okulda sinirli bir insanımdır.	3,4036	4,3448	3,7451	3,8333	0,0826
15.	Okul arkadaşlarımla çoğu bencildir.	4,5964	4,6897	4,5	4,85	0,9017
16.	Okul arkadaşlarıma ve öğretmenlerime güvenirim.	6,9036	6,7672	6,8529	6,2833	0,5519
17.	Okulda öğretmenlerimiz bizim her türlü sorunumuzla ilgilenirler, bize yol gösterirler.	5,9277	6,5948	5,4706	4,1333	0,0000
18.	Okulda derslerde öğretmenlerimiz dersleri basitleştirerek çok rahat anlayacağımız şekilde anlatırlar.	6,2892	7,5086	7,1275	6,35	0,0017
19.	Okulun fiziksel ortamı her zaman kendimi rahat hissetmemi sağlar.	8,3373	8,5948	7,1373	4,4333	0,0000
20.	Okulumda kendimi daha serbest ve çeşitli olaylara karşı daha esnek hissediyorum.	7,6205	7,7414	7,3235	5,5667	0,0000
21.	Okulumda okumaya başladıktan sonra ön yargılarımla azaldığımı düşünüyorum.	5,7229	6,8879	5,3725	4,6667	0,0000
22.	Sınavlarda kopya çekmenin haksız yolla bir şeyler elde etmek olduğunu düşünüyorum.	7,5181	6,8621	6,098	3,65	0,0000
23.	Ders seçimleri kendimi özgür hissetmemi sağlıyor.	7,7455	8,2414	7,6373	6,7167	0,0070
24.	Okulumuzda öğretmenlerimiz bizimle ilgili her türlü değerlendirmelerinde adildirler.	6,9277	7,7241	5,6176	5,1	0,0000
25.	Arkadaşlarımla sınavlarda kopya çekmesine hep kızmışımdır.	5,6386	4,1552	4,6765	2,9	0,0000
26.	Her nedenle olursa olsun sevdiğim iki arkadaşımın kavga etmesi, tartışması beni üzer.	8,5181	7,9138	8,0294	8	0,2113
27.	Öğretmenlerimizin haklı olarak da olsa, bir arkadaşımı azarlaması beni de üzer.	6,9217	6,5517	6,8431	6,3333	0,5013
28.	Haksız yere öğretmenlerim tarafından azarlanmak beni sinirlendirir.	8,1205	7,8017	7,8627	8	0,7851

29.	Her konuda genel olarak eleştiriye açık bir insanımdır.	7,4217	7,4397	7,7059	6,8	0,1939
30.	Farklı kültürden arkadaşlarımla yaptıkları davranışlarına hoşgörüyü yaklaşımla.	7,4096	8,0862	7,402	6,95	0,0864

Faktör Analizi Bulguları

Faktör analizi, çok sayıda değişkenden oluşan veri setlerinde birbirine yakın değişkenleri bir araya getirerek değişken sayısını azaltan ve açıklanan varyans oranlarıyla öne çıkan faktörün (boyutun) tanımlanmasına yarayan çok değişkenli istatistiksel bir tekniktir. Bu çalışmada da 30 madde empati eğilimiyle ilgili ifadeye 10'lu likert ölçeğinde verilen cevaplara faktör analizi uygulanarak, sorulara verilen cevaplara göre birbirine yakın empati ifadelerinin gruplandırılmasına ve öne çıkan boyutun belirlenmesine çalışılmıştır. Faktör analiziyle ilgili elde edilen sonuçlar tablo 3'te özetlenmektedir.

Veri setinin faktör analizi için uygun olup olmadığı ve elde edilen sonuçların güvenilirliğiyle ilgili; hesaplanan korelasyon matrisinin birim matristen farkını test eden "Bartlett testi" ve veri setinin faktör analizi için uygun olup olmadığını açıklamaya yarayan "Kaiser-Meyer-Olkin" KMO İstatistiği (Kalaycı,2010:327-328) kullanılmıştır. Bartlett testine göre 0,001'den küçük önem seviyesindeki sorular arasındaki korelasyon matrisinin birim matristen farklı olduğu anlaşılmıştır. KMO istatistiği 0,780 çıkmıştır (Tablo 3). Bu değer 0,50'den büyük çıkması veri setinin faktör analizi için uygun olduğu anlamında yorumlanmaktadır (Pallant, 2007:181). Her bir değişken, empati ifadesi için ortak varyansa göre hesaplanan korelasyon katsayılarında (*communalities*) en düşük katsayı 0,396 çıkmıştır. Faktörlerce toplam varyansın açıklanma yüzdesini arttırabilmek için ortak varyansı 0,30'dan küçük olan değişkenlerin dikkate alınması ve gerekirse analizden çıkarılması önerilmektedir (Kalaycı, 2010: 342; Çokluk ve diğ., 2010:194). Burada en küçük korelasyon katsayısı 0,30'dan büyük olduğu için herhangi bir değişken analizden çıkarılmamıştır. Anabileşenler (*rotated component matrix*) matrisinde 0,425'nin üzerindeki katsayılarla faktörler oluşturulmuştur. 30 empati unsuruna varimax yöntemine göre uygulanan faktör analizi sonuçlarına göre, 30 risk unsuru 9 boyuta indirgenmiştir. Bu 9 boyutla toplam varyansın %55,269'u açıklanabilmektedir.

Faktör analizi sonuçlarına göre empati eğilimlerinin belirlenmesinde, birinci gruba oluşturan 'olumlu benlik' ve 'empatik beceri' ilişkisi ilk sırada önemli faktör olmuştur. İkinci sırada önemli boyut eğitim ortamında doyum, huzur ve güven duygusu olurken, üçüncü sırada 'olumsuz benlik duygusu' yer almıştır. Başkasına karşı sorumlu olma görüşlerini destekleyen 'empati eğilimi' ve 'sosyal duyarlılık' dördüncü sırada yer alırken, eğitime ilişkin etik kurallara duyarlılık beşinci sırada yer almıştır. Eğitim sürecinin önyargıları zayıfladığı ve kültürel empati ve hoşgörüyü arttırdığı yönlü görüşler ise desteklenmemiştir. Bu bulgu,

öğrencilerin eğitim ortamı ve sürecini empati eğilimi bağlamında etkin bir faktör olarak değerlendirmediklerini düşündürmektedir (Tablo 3):

Tablo 3. Faktör Analizi Sonuçları

Faktör Grupları	Faktörler	Toplam Varyansın Açıklanan Yüzdesi	Toplam Açıklanan Varyans (%)
1. GRUP	Sınıf arkadaşlarımla her zaman uyum içindeyimdir. Genel olarak açık, şeffaf, rahat birisiyimdir. Her konuda genel olarak eleştiriye açık bir insanımdır. Bana dertlerini anlatanlar yanımdan rahatlamış olarak ayrılırlar. Başkalarının sorunları beni kendi sorunlarım kadar ilgilendirir. Okul arkadaşlarım arasında sevilen, saygı duyulan birisiyim. Girişken bir insanımdır. Okul arkadaşlarım bana genellikle dertlerini anlatırlar Okul arkadaşlarıma ve öğretmenlerime güvenirim. Okulumda kendimi daha serbest ve çeşitli olaylara karşı daha esnek hissediyorum.	15,47	15,47
2. GRUP	Okulumuzda öğretmenlerimiz bizimle ilgili her türlü değerlendirmelerinde adildirler. Okulda öğretmenlerimiz bizim her türlü sorunumuzla ilgilenirler, bize yol gösterirler. Okulda derslerde öğretmenlerimiz dersleri basitleştirerek çok rahat anlayacağımız şekilde anlatırlar. Okulun fiziksel ortamı her zaman kendimi rahat hissetmemi sağlar. Sıklıkla kendimi yalnız hissederim. Duygu ve düşüncelerimi başkalarına iletmekte güçlük çekerim.	8,068	23,538
3. GRUP	Arkadaşlarım ve öğretmenlerim beni tam olarak anlayamıyorlar. Her nedenle olursa olsun sevdiğim iki arkadaşımın kavga etmesi, tartışması beni üzer.	7,845	31,383
4. GRUP	Öğretmenlerimizin haklı olarak da olsa, bir arkadaşımı azarlaması beni de üzer. Haksız yere öğretmenlerim tarafından azarlanmak beni sinirlendirir. Sınavlarda kopya çekmenin haksız yolla bir şeyler elde etmek olduğunu düşünüyorum.	4,752	36,134
5. GRUP	Arkadaşlarımın sınavlarda kopya çekmesine hep kızmışımdır. Ders seçimleri kendimi özgür hissetmemi sağlıyor. Genellikle arkadaşlarıma güvenirim.	4,530	40,464
6. GRUP	Okul arkadaşlarımla çoğu bencildir. Genel olarak okulda sınırlı bir insanımdır.	3,905	44,569
7. GRUP	Biriyle tartışırken bazen dikkatim onun söylediklerinden çok vereceğim cevap üzerinde yoğunlaşır. Çok sayıda dostum var.	3,728	48,297
8. GRUP	Farklı kültürden arkadaşlarımla yaptıkları davranışlarına hoşgörülle yaklaşırım.	3,592	51,889
9. GRUP	Okulumda okumaya başladıktan sonra ön yargılarımla azaldığını düşünüyorum.	3,380	55,269
Test	Kaiser-Meyer-Olkin İstatistiği	0,780	0,396
İstatistikleri	Bartlett test istatistiği	2600,449	(p=0,000)

Sonuç

Araştırmadan elde edilen bulgular üniversite öğrencilerinin empati eğilimlerinin genel olarak yüksek olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda, kendini olumlu yargılamanın/tanımlamanın başkasına yönelik yargıları da olumlu kıldığı ve empati eğilimini güçlendirdiği görülmüştür. Benzer şekilde sosyal ortamlarının olumlu tanımlanmasının; öğrencilerin içinde sosyalleştikleri eğitim ortamında kendilerini rahat, huzurlu ve güven içinde hissetmelerinin, kişilerarası iletişim sürecinde yapıcı bir role sahip olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim araştırma kapsamında, içsel faktörler (benlik durumları) kadar dışsal (eğitim ortamı) faktörlerin de empati eğilimini olumlu yönde etkilediği öngörülmüş ve sonuçlar bu beklentiyi desteklemiştir.

Bu sonuçlar doğrultusunda spesifik bulguların altını çizmek gerekirse; empati eğilimlerinin yüksek ya da düşük düzeyde belirlenmesinde, ‘olumlu benlik’ en önemli faktör olmuştur. İkinci sırada eğitim ortamında doyum, huzur ve güven duygusu yer alırken, üçüncü sırada ‘olumsuz benlik duygusu’ öne çıkmıştır. Başkasına karşı sorumlu olma ve ‘sosyal duyarlılık’ dördüncü sırada yer alırken, eğitim etiğine yönelik duyarlılık beşinci sırada yer almıştır. Dolayısıyla kişilerarası iletişim sürecinde empati eğiliminin, benliğin ‘bilişsel’, ‘duygusal’ ve ‘davranışsal’ boyutları ile iç içe olduğu ve bu bağlamda; ‘benlik saygısı’, ‘kendine güven’, ‘sosyal duyarlılık’, ‘başkalarına yönelik duyarlılığın’ belirleyici faktörler olduğu bulgulanmıştır. Nitekim güven, özgüven, şeffaflık, uyum, duyarlılık, eleştiriye açık olma gibi empati kavramını açıklayan benlik algılarında üniversitelere göre benzer ortalamalar tespit edilmiştir.

Sonuç olarak empati eğilim ve becerisinin, bireyin hem kendi benliğinin hem de sosyal etkileşimlerinin bir uzantısı olarak karşımıza çıktığını söylemek mümkündür. Elbette bireylerin ‘egoist’ ya da ‘özgeci’ (*altruistic*) güdülerle hareket etmelerini belirleyen pek çok faktör mevcuttur. Ancak bu ve benzeri araştırmalar göstermektedir ki; olumlu benlik algısını ve sosyal etkileşimleri iyileştirmenin empatik eğilimi güçlendireceği açıktır.

Bu bulguların yanı sıra, araştırmanın sınırlı sayıda yükseköğretim kurumu ve öğrencisi ile gerçekleştirilmiş olması anakütle örneklem ilişkisi içerisinde bir sınırlılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırmanın daha geniş örnekleme uygulanması durumunda daha güvenilir sonuçların elde edilebileceğini öngörmek mümkündür.

Kaynakça

- Akkoyun, F. (1987). Rehberliğin İlkeleri: Bilgiden Davranışa. *Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*.20.(1-2).
- Atkins, D. (2014). The Role of Culture in Empathy: The Consequences and Explanations of Cultural Differences in Empathy at the Affective and Cognitive Levels. Doctor of Philosophy (PhD) thesis, University of Kent.
- Batson, C. D. (2009). These Things Called Empathy: Eight Related but Distinct Phenomena. In *'The Social Neuroscience of Empathy'*. Decety, J. & Ickes, W. (Edt.).pp. 3-15. MIT Press, Cambridge&London. MA
- Beck, A.T., Emery, G., & Greenberg, R.L. (1985). Anxiety Disorders and Phobias. A cognitive Perspective. Basic Books.USA: Harper Collins Publishers.
- Bierhoff, H. W. (2002). Prosocial Behavior. Ruhr-University Bochum. Psychology Press.
- Bilgin, N. (2000). Sosyal Psikolojiye Giriş. (3. Baskı). İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 48.
- Caputo, Hazel, McMahon, J.S. (1994). Interpersonal Communication, Contepency Throught Critical Thinking. A division Simon & Shuster, Printed in The USA
- Cooper, B. (2011). Empathy in Education. Engagement, Values and Achievement. Continuum International. New York & London.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G. ve Büyüköztürk, Ş. (2010). Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik. SPSS ve LISREL Uygulamaları. Ankara: PEGEM Akademi Yayınları.
- Davis, Carol M. (2005). Empati nedir, Empati Öğretilebilir mi? (Çev.). Ö. Sezer, Serhat Damar. *Malatya İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Cilt :6 Sayı: 9*.
- Decety, J., & Ickes, W. (2011). The social neuroscience of empathy. MIT Press.
- DeVito, A. J. (2013). The Interpersonal Communication. (13th Edition). New York: Pearson Education.
- Dökmen, Ü. (1988). Empatinin Yeni Bir Modele Dayanılarak Ölçülmesi ve Psikodrama ile Geliştirilmesi, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 21 (1-2)*.155-190.
- Dökmen, Ü. (2010). Sanatta ve Günlük Yaşamda İletişim Çatışmaları ve Empati. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Giddens, A. (2000). Sosyoloji. (Haz.). H.Güzel ve C.Güzel, Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Hatfield, E., Rapson, R. L., & Le, Y. C. (2009). *Emotional contagion and empathy*. In *'The Social Neuroscience of Empathy'*. Decety, J. & Ickes, W. (Edt.).pp. 19-30. MIT Press, Cambridge&London. MA.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1999). Yeni İnsan ve İnsanlar. (10.Baskı). İstanbul: Evrim Yayınevi.
- Kalaycı, Ş. (2010). SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Teknikleri. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Lemaine, J.M. (1959). L'empathie et Les Problèmes de la Perception D'autrui. *L'année Psychologique*. Vol. 59, n°1. pp. 143-161.
- Maucorps, P.H. (1960). Empathie et Compréhension D'autrui. *Revue Française de Sociologie, 1-4*. pp.426-444.
- Nichols, S. (2004). Sentimental Rules: On the Natural Foundations of Moral Judgment. Oxford University Press. New York.
- Özdil, T., & Yoğurtçu, K. (2011). "Détermination des niveaux de l'empathie des étudiants de l'université en Kirghizistan"
- Euro-American Conference for Academic Disciplines, Provence.
- Pinel, J.P.J. (2000). Biopsychology. (4th Edition). Allyn and Bacon. London: Pearson Education Company.
- Pallant, J. (2007). SPSS Survival Manual a Step by Step Guide to Data Analysis Using SPSS for Windows (3th Edition). New York: Open University Press.
- Rogers, C. R. (1983). Empatik olmak değeri anlaşılmamış bir varoluş şeklidir. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, (16)* 103-124.
- Smith, A. (2006). Cognitive Empathy and Emotional Empathy in Human Behavior and Evolution. *The Psychological Record, 56*, pp.3-21.
- Solomon, D. &Theiss, J. (2013). Interpersonal Communication: Putting Theory into Practice. New York: Taylor & Francis.
- Stueber, K. (2006). Rediscovering Empathy: Agency, Folk Psychology, and the Human Sciences. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Wood, J. T. (2016). Interpersonal Communication: Everyday Encounters. (8th. Edition). USA: Cengage Learning Press.